

УДК:81-11 (575.2) (04)

Джунушалиева Гульгакы Джайчиевна

Кыргыз Республикасынын

Улуттук илимдер академиясынын Б. Юнусалиев атындагы

тил илими институтунун ага илимий кызматкери

САНДЫК МААНИДЕГИ СОМАТИКАЛЫК ПАРЕМИЯЛАРДЫН ТУЮНДУРУЛУШУ

Джунушалиева Гульгакы Джайчиевна

старший научный сотрудник института языкознания имени

Б. Юнусалиева Национальной академии наук КР

ВЫРАЖЕНИЯ СОМАТИЧЕСКИХ ПАРЕМИЙ ЧИСЛОВОГО ЗНАЧЕНИЯ

Djunushalieva Gulgaky Djaichievna

National Academy of Sciences of Kyrgyz Republic

the institute has linguistics after B. Yunusalieva Chief scientific research

EXPRESSIONS OF SOMATIC PARREMIAS OF NUMERICAL VALUE

Аннотация. Изилдөөдө кыргыз тилиндеги сан компоненти бар соматикалык паремияларды талдап, алардын маанисин жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо аракетин каралат. Кыргыз тилинде сандык маанидеги соматикалык паремиялар адамдын тулку боюнун туруктуу санына ээ болгон лексикалык бирдиктердин белгилүү системасы. Бул паремиялар адамдын ички дүйнөсүн, эмоцияларын жана иш-аракеттерин адамдын тулкусу аркылуу символдук түрдө көрсөтөт. Сандык маанидеги соматикалык паремиялар тилде метафоралык жолдор аркылуу колдонулуп, ар кандай түшүнүктөрдү тереңдетет жана көбүнчө коомдук жана жеке турмушту сүрөттөйт. Ал тилдин өнүгүүсүнө кызмат кылат, улуттук тилге көз каранды эмес, тилдин жеке өзгөчөлүктөрүнө көз каранды, сан жагынан да, сапаттык жактан да айырмаланышы мүмкүн. Жалпысынан сан компоненттүү соматикалык паремиялардын семантикалык жана сандык мааниси көп учурда адамдардын биримдигин туюндуруп, коомдогу унутулган руханий баалуулуктардын жана коомдун өнүгүүсүнүн сандык көрсөткүчүн туюндурат.

Аннотация. В исследовании анализируются соматические паремии с числовым компонентом в кыргызском языке и делается попытка определить их значение и особенности. В кыргызском языке соматические паремии с числовым значением представляют собой общеизвестную систему лексических единиц, имеющих фиксированное количество размеров человеческого тела. Эти паремии символически отображают внутренний мир человека, его эмоции и действия через его тело. Соматические паремии с числовыми значениями используются в языке в метафорическом смысле, углубляя различные концепции и часто описывая общественную и частную жизнь. Они служат развитию языка, зависят не от национального языка, а от индивидуальных особенностей языка и могут различаться как количественно, так и качественно. В целом семантическое и числовое значение соматических паремий с числовым компонентом часто выражает единство людей, количественный показатель забытых духовных ценностей в обществе и развитие общества.

Abstract. The study considers an attempt to analyze somatic paroemias with a numerical component in the Kyrgyz language and determine their meanings and features. Somatic paremes of numerical value in the Kyrgyz language are a certain system of lexical units that have a fixed number

of meanings in the human body. These paremias symbolically represent a person's inner world, emotions, and actions through the human body. Somatic paremes of numerical value are used in language in metaphorical ways to deepen various concepts and often describe social and private life. They serve the development of the language, do not depend on the national language, but on the individual characteristics of the language, and may differ both quantitatively and qualitatively. The semantic and quantitative meaning of somatic paroemias with a numerical component as a whole often implies the unity of people and a quantitative indicator of spiritual values forgotten in society and the development of society.

Кыргыз тили бай, ареалы кең, маданий жана лексикалык структурага ээ болгон тилдердин бири. Тилдин ар бир компоненти жана элементтери өзүнүн өзгөчө маанисин жана колдонулушун көрсөтүп, элдин дүйнөнү кабыл алуу ыкмасын, тарыхын, коомдук-экономикалык абалын жана каада-салттарын чагылдырат. Сандык маанидеги соматикалык паремиялар кыргыз тилинде маанилүү орунду ээлейт, анткени алар адамдын ички дүйнөсүн, эмоцияларын жана иш-аракеттерин символдук түрдө көрсөтөт. Бул изилдөөнүн максаты — кыргыз тилиндеги сан компоненти бар соматикалык паремияларды талдап, алардын маанисин жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Сандык маанидеги соматикалык паремиялар — элдик тажрыйбаларды, дүйнөнү кабыл алуу жана руханий түшүнүктөрдү чагылдырып, уникалдуу тилдик жана маданий өзгөчөлүктөрдү камтыйт. Бүгүнкү күндө сандык маанидеги соматикалык паремияларды кыргыз тилинде изилдөө алгылыктуу маселелердин бири. Биз мындай паремиялар аркылуу адамдын денесинин элементтери менен сандык маанидеги түшүнүктөрдү айкалыштырып, коомдук жана психологиялык аспектилерде терең түшүнүк алууга мүмкүндүк алабыз.

Арийне, биз сан компоненттүү соматикалык паремияларга толук түшүнүк алуу жана аны изилдөө үчүн, биринчи кезекте, «соматика», «паремия» жана «сан» түшүнүктөрүнүн маанисин аныктообуз зарыл.

Соматизмдер – адамдын же жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн түпкү маанисин атаган зат атоочтор. Соматикалык лексиканын курамдык компоненттерин адамдын же жаныбарлардын дене мүчөлөрүнүн аттары түзөт. XX кылымдын аягы XXI кылымдын башында лингвисттер соматикалык лексикаларга өзгөчө көңүл

буруп, маданияттар аралык карым-катнаш маселелеринен пайдалуу чечимдерди табууга жана тилдин лексикалык курамынын натыйжалуулугун арттырууга аракет кылышат. Бул термин биринчи жолу Ф. О. Вакк тарабынан киргизилген: “Соматизмы относятся к одному из древнейших пластов фразеологии и составляет наиболее употребляемую часть лексики любого языка” [1, 23]. Тил илими чөйрөсүндө бул эмгек кеңири тарайт. Ошентип, XX кылымдын экинчи жарымынан бери “соматика” термини адамдын жана жаныбардын денесине тиешелүү нерселердин бардыгын билдирген сөздөрдү изилдөөгө жигердүү колдонулуп келет. Тилчи окумуштуулардын соматизмге богон кызыгуусу улам жаңы багыттар менен толукталуунун үстүндө. Адамдын өнүгүү процесси өз дене мүчөлөрү аркылуу салыштырма башталат: В. Г. Гакк “Человек эгоцентричен, он видит в себе центр вселенной и отображает мир по своему подобию” [2, 702] деп, адамдар өздөрүн дүйнөнүн борбору катары көрөрүн жана дүйнөнү өзүнүн образында чагылдыра тургандыгын ынанымдуу белгилейт. Ал эми Шанский Н. М. Соматикалык лексиканын үч тобунан аныктайт: «1) адам денесинин жалпы белгилери, аял жана эркек денесинин өзгөчөлүктөрү менен байланышкан соматикалык аталыштар; 2) адамдын организминин иштешин камсыз кылган ички органдардын соматикалык аталыштары; 3) адам денесинин жана мүчөлөрүнүн түзүлүшүнүн соматикалык аталыштары» [3, 22] - деп, алгылыктуу изилдөө жүргүзгөн. Автор, адам денесинин анатомиялык классификациясынын аталыштары жана функциясы, тулкунун кыймыл-аракетинин натыйжасы экендигин тана албасыбызды ырастайт.

Демек, соматикалык атоолор – адамдын тулку боюнун туруктуу санына ээ болгон лексикалык бирдиктердин бел-

гилүү системасы. Ал тилдин өнүгүүсүнө кызмат кылат, улуттук тилге көз каранды эмес, тилдин жеке өзгөчөлүктөрүнө көз каранды, тиешелүү лексемалардын курамы сан жагынан да, сапаттык жактан да айырмаланышы мүмкүн.

Ал эми “паремия” (παράμια) – грек тилинен которгондо “накыл сөз” дегенди билдирет. Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө, паремия – кыска адабий текст деген түшүндүрмөгө дал келет: «Стилистически окрашенное средство речи, отложившиеся в коллективном сознании носителей данного языка как устойчивый «готовый к употреблению» и потому наиболее «удобный» знак для выражения определенного языкового содержания, имеющего экспрессивную и образную окраску» [4, 588]. Мында айтылгандай, паремиялар белгилүү бир тилдик мазмунду туюнтуу үчүн, аң-сезимде образдуу түскө ээ болгон, эң ыңгайлуу стилистикалык түстүү кеп каражаты экендиги чындыкка дал келет. Алгач макал-лакаптар тил илиминде фразеологиянын чегинде туруктуу сөз айкаштары катары тилдик анализдин объектиси болсо, он тогузунчу кылымдын аягында, XX кылымдын башында паремиология тил илиминин өз алдынча тармагы болуп калыптана баштаган. Ошентип, паремиология – тилдеги макал-лакаптарды, табышмактарды, башкача айтканда, тилдеги татаал формадагы өзгөчө сөз айкаштарын изилдөөчү атайын дисциплина. Тил илиминде паремиологиялык бирдиктер жетиштүү изилденгенине карабастан, алардын ар тараптан изилдөө актуалдуу бойдон калып, азыркы ааламдашуу же доор алмашуу этабында, улуттук аң-сезимдин стереотиптери катары иликтөө аракеттери жүрүп жатат. Мындай изилдөөлөр макал-лакаптардын мазмундук аспектисин тереңирээк жана так чагылдырууга, анын булактарын талдоого, ошондой эле билим берүүчүлүк маселесин түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Ал эми «сан» түшүнүгү эң маанилүү баалуулуктардын бири жана адам ишмердүүлүгүнө таасирин тийгизет. Биз бардык жерде сандарды жана сандык маанидеги сөздөрдү кезиктиребиз. Сандар бизге көп нерсени айтып турат жана кайда

болбосун курчап жүрөт. Адамзатка тиешелүү глобалдык маселелердин ката-рында сан дүйнөсү жатат жана турмуш практикасына эң жакын илим – бул сан.

Сандар — тек гана цифра эмес, ал өзгөчө феномен. Сан тууралуу окуу адам коомунун цивилизациясына таандык. Адамзат улуттук дүйнө таанымга жараша эсептөөнүн өзүнчө ык-амалдарын колдонуп, аң-сезимдеринде ойлоп таап, өлчөм жана ченемдерди жашоо-турмушунда кездешкен бардык жагдайларда пайдаланып келет. Санды туюнтуунун амал-аракеттеринин баары күндөлүк турмуш-тиричиликте аз менен көптү, аралык менен убакытты, ченем менен өлчөмдү, чекти жана чаманы, эсепти жана санакты, катарды жана иретти ж. б. аныктоо багытындагы жашоо зарылчылыктарынан тынымсыз пайда болуп турат. Соматикалык өлчөм атоолору боюнча Л. А. Молчанованын: “У славянских и неславянских народов широко известны две меры, связанные с пальцем: одна определяется шириной пальца руки, чаще всего большого при его основании, другая – длиной. Узнать о какой именно мере идет речь, можно только по контексту или общему содержанию разговора, так как у восточнославянских народов обе меры называются одним термином – “палец” или “перст”. Длина пальца чаще всего употребляется в метафорических сравнениях” [5, 25]. Бул сыяктуу өлчөм тарыхы тууралуу изилдөөлөрдүн даректерине караганда, эмгек процессинин натыйжасында заттар менен нерселердин ортосундагы өлчөөнүн маанисизарылдыктан келип чыккан жана ага негиз болуп адамдын дене мүчөлөрү алынган. Демек, эң алгачкы өлчөм кызматын адамдын дене мүчөлөрү аткарган. Ал эми санды билүү, каалаган башка билимдердин ажырагыс бөлүгү анткени, ал башка илимдерди үйрөнүүдө курал болуп саналат. Ошол сыңары кайда болбойлу, эмне кызмат аткарабылы, кандай ойду ойлобойлу, сандар менен ажырагыс байланыштабыз.

Эми биз жогорудагы үч аталыштын айкалышынан түзүлгөн «сандык маанидеги соматикалык паремиялар» жөнүндө ойду бириктирип карайбыз. Сандык маанидеги соматикалык паремиялар — бул элдик акыл-ойду, дене мүчөлөрү жана алардын ар кандай

сандагы абстракциялары аркылуу дүйнөнү түшүнүү экендиги келип чыгат. Тилде бул паремиялар абдан маанилүү, анткени алар адамдын иш-аракеттерин, ойлорун, сезимдерин жана социалдык байланыштарын чагылдырууда чоң роль ойнойт. Сандык маанидеги соматикалык паремиялар тилде метафоралык жолдор аркылуу колдонулуп, ар кандай түшүнүктөрдү тереңдетет жана көбүнчө коомдук жана жеке турмушту сүрөттөйт. Бул паремиялар тилдин маанилүү элементтеринен болуп, адамдын турмуштук тажрыйбасы жана ой жүгүртүүсү жөнүндө терең түшүнүктөрдү символикалык баалуулуктар, моралдык стандарттар жана социалдык ченемдер аркылуу туюнтат. Алар аркылуу:

1) коомдогу негизги баалуулуктар, ченемдер жана нормалар билдирилет;

2) эмоцияларды жана сезимдерди чагылдырып, адамдын ички дүйнөсүн жана жашоо тажрыйбасын сүрөттөйт;

3) моралдык сапаттарды, этикалык нормаларды жана социалдык жоопкерчиликти билдирет.

Демек, сандык маанидеги соматикалык паремиялардын жалпы структурасы дене мүчөлөрү, аларга байланышкан сандык түшүнүктөр жана макалдардын ар кандай контексттеринде колдонулушуна негизделет. Сөздөрдүн метафоралык колдонулушу аркылуу соматикалык паремиялар терең мааниге ээ болуп, абстракцияларды жана түшүнүктөрдү кеңейтет. Мында адамдын психологиялык жана социалдык түзүлүштөрүн жакшыраак түшүнүүгө, тилдин байлыгын жана анын иштөө принциптерин изилдөөгө жардам болот. Мындан улам, соматикалык паремиялардын курамындагы сандык компоненттер универсалдуу мүнөзгө жана символикалык мааниге ээ экендигин түшүнөбүз. Негизги ой – соматикалык макал-лакаптардын курамындагы сан компонентинин маанисин ачып, паремиялык топтордун потенциялында сандык түшүнүктөр ар түрдүү экендигин көрсөтүү. Аларды айырмалоо үчүн шарттуу жана табигый теориялык дифференциациялоо зарыл. Ошону менен бирге адамдын психологиялык, социалдык жана маданий деңгээли тууралуу кеңири маалымат алуу, этикалык жана

философиялык түшүнүктөрдү чагылдырган ураандарга маани берүү болуп саналат. Ошондуктан соматикалык паремиялардын сандык мааниси көп учурда кыргыз коомундагы баалуулуктарды, социалдык нормаларды, этикалык принциптерди түшүндүрүүгө багытталган, адамдардын жеке жашоосунда колдонулган кеңештердин маанисин билдирет. Алар турмуштук сабактарды берүүчү курал, көбүнчө терең символикалуу жана метафоралык маанилерге ээ, анткени алар биздин турмуштук кырдаалдарды, абалдарды жана мүнөздөрдү таанытууга жардам берет.

Ошентип, сандык маанидеги соматикалык паремиялар тилдин идиоматикалык системасында өзгөчө орунду ээлейт жана көп учурда адамдын психологиялык абалын, коомдук мамилелерди, дүйнө таанымды билдирүүдө, адамдардын дене мүчөлөрүн символикалык мааниде колдонуу менен өзүнүн ички дүйнөсүн жана жашоого болгон көз карашын билдирет. Мындай паремияларды төмөндөгүдөй түрлөргө ажыратып кароого болот:

Метафоралар аркылуу туюнтулат

Сандык маанидеги соматикалык паремиялар метафоралар аркылуу дене мүчөлөрүнүн таасирлерин жана алардын образдык маанисин ачат. Метафоралык колдонууда сандык категориялар жалпысынан символдук мааниге ээ болуп, адамдын сезимдери, психологиялык абалы жана коомдогу орду жөнүндө түшүнүктөрдү тереңдетет.

«Айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат». Макалда эчки мал катары, биз үчүн түшүнүктүү болгондуктан, ал бир адамдын аракетине же ишине карата анын күчүн, аракетинин туруктуулугун билдирет. Сандык символикада *беш* саны көбүнчө толуктук, жандуулук жана күчтүүлүктү билдирет.

Ышкырыгы таш жарат метафоралык жактан маанилүү бөлүгү болуп саналат. Кандайдыр бир күчтүү аракеттин, бир нерсенин натыйжасын көрсөтүүчү иш-аракеттин каймана белгиси. Ышкырыктын аркасында чоң өзгөрүү пайда болуп, кандайдыр бир башкача натыйжа келиши мүмкүн. Бул макалдын тереңинде оң жана терс маанилери тыгыз байланышта турат.

Оң мааниси – эгерде адам катуу аракет жасап, жоопкерчилик менен иштесе, анын натыйжасы оң болот, ал адамдын иши кеңири ийгиликке алып келет.

Терс мааниси – адамдын аракеттери терс жактары менен чыгып, өзүнүн күчүн жана аракетин туура эмес багытта колдонсо, натыйжа жаман болушу мүмкүн экенин көрсөтөт.

«Эки эчкиң болсо, үйүң толо быштак, эки аялың болсо, үйүң толо мушташ» деген макал кыргыз элинин үй-бүлөлүк жашоосундагы биримдик жана конфликттин таасирин сүрөттөгөн маанилүү жана символикалык паремия болуп саналат.

Макалдагы эки саны биринчиден оң мааниде колдонулат, эки эчки бириккен жана гармониялуу турмуштун символу катары каралат. Эки эчки үй-бүлөнүн байлыгынын жана эмгек менен алынган тамак-аштын символу. Демек үй-бүлө бай жана бүтүндүккө жетет, тең салмактуулукту жана туура уюштурулган аракетти билдирет.

Макалдагы экинчи сандык символ — эки аял терс мааниде колдонулат. Эки аялдын болушу үй-бүлөдө көптөгөн конфликттерди жана араздашууларды алып келет. Эки аялдын ортосундагы кайчы келүүчү кызыкчылыктар үй-бүлөнүн биримдигин бузуп, туруктуулукка эмес, араздашууга алып келиши мүмкүн. Аялдын санын көбөйтүү — үй-бүлөдө бейпилдиктин ордуна чыңалууну жана тартыштарды жаратат. Макалдагы эки саны аркылуу биримдиктин жана бөлүнүштүн маңызын түшүнүүгө болот.

«Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт». Адамдардын ортосундагы мамилелер, коомдук жана жеке жашоодогу өзгөчөлүктөрдү жана кыйынчылыктарды түшүндүрүүдө колдонулат. Бул макалдын мааниси жана сандык өзгөчөлүгү, жеке адамдардын ортосундагы өзгөчө динамиканы жана алардын ортосундагы пикир келишпестиктерди чагылдырат.

Макалдын семантикалык мааниси **«Эки кочкордун башы бир казанда кайнабайт»** деп колдонулган метафора аркылуу ачылат. **«Кочкор»** деген сөз күчтүү жана жетекчилик үчүн күрөшүүчү мүнөздү сүрөттөйт. **«Башы»** деген сөз, бул кочкорлордун башын, жетекчиликке болгон тилекти же бийлик үчүн күрөшүүнү билдирет. **«Бир казанда»** деген

түшүнүк бирдикте болуу мүмкүн эмес деген ойду билдирет. Мында лидерликке талап кылган эки адам бир жерде жана бир максат үчүн бириге албайт деген мааниге ээ. Башкача айтканда, мындай адамдардын ортосундагы пикир келишпестиктер, лидерлик үчүн күрөшүү жана чакырыктар бири-бирине кайчы келет. Ошондой эле, бул макалдагы **«бир»**, **«эки»** деген сандар бул эки тараптын ортосундагы бөлүнүүнү жана алардагы карама-каршы турган айырмачылыктарды билдирет. **«Башы»** бир топтун же жеке адамдын бийлигин билдирет. **«Бир казан»** бул бирдиктүү чөйрөнү, жалпы жамаатты же коомду билдирет. Бирок, **«эки кочкор»** деп айтылганда, бир эле жерде эки адамдын өз кызыкчылыктары үчүн болгон атаандаштыгынын болуусу. Биздин учурда лидерлик үчүн күрөшүп жаткан эки адамдын бирдей шартта жана биригип иштей албай тургандыгын көрсөтүү үчүн колдонулат. Мисалы, эки адам бир эле кызматта же бир топто жетекчи болушса, алардын ортосунда пикир келишпестиктер жана атаандаштык жаралат. Ошондой эле эки топтун жетекчиси бир жерге чогулса, алардын ортосунда пикир келишпестик жана лидерликке болгон күрөш пайда болот. Кыскасы, бир эле учурда лидер болууга аракет кылган адамдардын ортосунда кандайдыр бир түздүк же максатта биригүү мүмкүн эместигин, алардын ортосундагы келечектеги конфликттерди чагылдырган мааниге ээ.

Метафоралык жагдайда сандык категориялар дене мүчөлөрүнүн маанисин кеңейтүүчү символикалык мааниде колдонулса, салыштырууда дене мүчөлөрүнүн ортосундагы түз байланыш жана салыштыруу негизги орунду ээлейт. Мындай учурда адамдын дүйнөнү жана өз ара байланыштарды кабыл алуу жолундагы терең түшүнүктөр орун алат.

Иреттик сандар менен уюшулган соматикалык паремиялар

«Биринчи байлык – ден-соолук, Экинчи байлык – ак жоолук, Үчүнчү байлык – жүз соолук» деген макалдагы сандык символика өзгөчө мааниге ээ. Бул макалда үч сан көрсөтүлүп, ар биринин өз орду жана мааниси бар.

Биринчи байлык – ден-соолук: Ден-соолук биринчи орунда турат, анткени ал адамдын турмушундагы эң негизги нерсе. Жашоонун биринчи мааниси — ден соолук. Бул сандык

символ адамдын эң негизги байлыгы, ден соолугу бар болгондо гана, башка байлыктар да мааниге ээ болот деген түшүнүктү билдирет.

Экинчи байлык – ак жоолук — бул моралдык тазалык, адептүүлүк. Эгерде ден-соолук менен бүтүм тапса, анда адам өзүнүн ички дүйнөсү, адамдык баалуулуктары менен толукталат

Үчүнчү байлык – жүз соолук — бул сырткы көрүнүш, адептүүлүк, коомдо абройду жогорулатуу жана адамдар менен болгон мамилелерди чагылдырган байлык. Үчүнчү орунда турганы менен, бул байлык дагы маанилүү, себеби адамдын коомдогу орду анын жакшы көрүнүшүнө түздөн-түз таасир этет.

Макалда байлыктар белгилүү бир типте коюлуп, адамдын жашоосунун маанилүү баскычтарын, баалуулуктарын чагылдырат.

Демек, соматикалык паремиялардын сандык маанилери жалпы адамзаттын дүйнөнү кабыл алышына таасир этет. Алар индивиддин эмоцияларын, ой жүгүртүүсүн, ички абалын белгилейт. Бул маанилер адамдын кыймыл-аракеттерин, ырахат сезимин же тынчсыздануусун туюндурат. Көп учурда мындай паремиялардан адамдардын туруктуулугун, патриоттук рухун, эмоционалдык чыдамкайлыгын байкоого болот.

Эсептик сан менен туюндурулган соматикалык паремиялар

«Бир башта миң үмүт». Бул макалда адамдын иш-аракетинин жана пландарынын кеңири болушу, көпчүлүк үмүттөрдү жана мүмкүнчүлүктөрдү камтый тургандыгын билдирет. Анын мааниси, бир адамдын аракеттери, иштери көптөгөн үмүттөрдү, мүмкүнчүлүктөрдү жаратат дегенди түшүндүрөт. Бир гана аракет аркылуу чоң жана көптөгөн жакшы натыйжаларга жетүүгө болот. Ал өзүнүн ички күчүнөн, аракетинен жана жолунан натыйжалуу иштерди жана үмүттөрдү таба алат. Мында негизинен инсанга чоң ишеним артылып, өзү менен иштөөгө үндөйт. Эгерде адам бир баш менен бир нече ишти аткаrsa, ошондо ал көптөгөн үмүттөрдү, келечекке пландарды, же өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн жаратат.

«Бир башта миң үмүт» деген макалды чоң иш-аракетти баштаган адамга арналган кеңеш катары айтууга болот. Макал жеке

адамдын өзүнүн жашоосунда бир нерсени баштап, андан чоң жетишкендиктерге жана максаттарга жетүү үмүтүн жаратат. Бул макал социалдык жана жеке жашоодо оптимизмди жана аракеттин маанилүүлүгүн түшүндүрөт. Адам өзүнүн башында кандай гана идеясы, аракеттери болбосун, ал аркылуу ар түрдүү, позитивдүү натыйжаларга жана үмүттөргө жетүүгө болот деген мааниде колдонулат.

«Бир ооздон чыккан сөз миң оозго жайылат» деген макал кыргыз тилиндеги өтө маанилүү жана терең семантикалык мааниге ээ соматикалык паремиялардын бири болуп саналат. Бул макалдын негизги мааниси — айтылган сөздүн, пикирдин, маалыматтын тез жана кеңири тарап, көпчүлүккө жетүүсү. Макалдын семантикалык мааниси адамдардын айткан сөздөрү, пикирлери жана билдирүүлөрү тез арада көптөгөн адамдарга жетип, алардын ой-пикирлерине, иш-аракеттерине таасир этерин билдирет. *«Бир ооздон чыккан сөз»* дегенде, адамдын айткан сөзү же билдирүүсү түшүнүлөт, ал эми *«миң оозго жайылат»* деген фраза анын сөзүнүн канчалык кеңири тараларын, популярдуу болорун жана башка адамдарга таасир этерин билдирет.

Бул макал кептин, айтылган пикирлердин же маалыматтардын чоң мааниге ээ экенин, аларды туура жана ойлонуп айтуу керектигин түшүндүрөт. Көп учурда ушундай сөздөр позитивдүү же негативдүү таасирлерди жаратат жана алардын жайылышы коомдо өзгөрүүлөрдү алып келиши мүмкүн. *«Бир ооздон чыккан сөз миң оозго жайылат»* деген макал аркылуу сөздүн жообун, чындыгын жана анын коомго тийгизген таасирин баалоо маанилүү экени жана ал тез арада көпчүлүккө жайылып, коомдун пикирине таасир эте ала тургандыгын билдирет.

Өлчөм маанисин туюндурган соматикалык паремиялар

«Узун бойлуу жигитке, чарчы бойлуу кыз керек». Кыргыз тилиндеги өлчөм маанисин туюндурган соматикалык паремиялардын бири, адамдардын ортосундагы гармония, тең салмактуулук жана өз ара сый мамиле жөнүндө маанилүү ойду чагылдырат.

Бул макалдын семантикалык мааниси — адамдардын бири-бирин толуктай тургандыгын, ар бир адамдын өзүнчө уникалдуу жана айырмалуу экенин билдирет. *«Узун бой-*

луу жигитке, чарчы бойлуу кыз керек» дегенде, жигиттин узун бою менен кыздын чарчы, кыска же орточо боюна кандайдыр бир «толукталуусун» түшүнүүгө болот. Ар бир адамдын өз орду, өзгөчөлүгү бар, ошол эле учурда, бири-бирин толуктап, бири-биринин жакшы сапаттарын жакшы жактан чагылдыруу керек деген идеяны билдирет. Жеке адамдар ортосундагы айырмачылыктар же өзгөчөлүктөр, аларды бири-бирине ылайыктуу кылат.

Паремиянын сандык өзгөчөлүгү «узун» жана «чарчы» деп аталган өлчөмдөрдүн чагылдырылышы менен байланыштуу. Бул сандык маанидеги салыштырма категориялар. Узун физикалык өлчөм, адамдын боюнун бийиктиги же узундугу. Чарчы бою орточо, кыска же айрым учурда эң чоң эмес деген мааниде колдонулуп, адамдын физикалык абалын, бири-бирине карата канчалык деңгээлде өз ара туура келишкенин символдойт. Макал бир жактан туура эмес же салыштырмалуу келишимдерди айыптабайт, тескерисинче, алардын бири-бирин кандайча толукташы керектигин көрсөтөт. Демек, жигиттин «узундугу» менен кыздын «чарчы» бою бир бүтүндүктү түзөт, бул шайкештикти жана гармонияны билдирет.

Демек, бул макал ар бир адамдын жеке өзгөчөлүктөрүнүн жана мүмкүнчүлүктөрүнүн бири-бирине ылайыктоону билдирет б. а. жигиттин менен кыздын өзгөчөлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү, алардын бири-бирин толуктай тургандыгын түшүндүрөт.

Салыштырма маанини туюндурат

Салыштырмалуу классификацияда сандык аталыштар менен дене мүчөлөрүнүн ортосундагы салыштыруулар аркылуу көрсөтүлөт. Бул жерде ар бир дене мүчөсүнүн өзгөчөлүктөрү жана аларды салыштырган сандык мааниси боюнча туюндурулат.

«Арамзанын куйругу бир тутам».

Кыргыз тилиндеги сандык маанидеги соматикалык паремия, адамдын ар-намысын, ишмердүүлүгүн жана аброюн төмөндөтүүчү мааниге ээ.

Семантикалык мааниси «Арамзанын куйругу бир тутам» дегенде «арамза» бузук, кара ниет, жаман мүнөздүү адам дегенди билдирет. «Куйрук» сөзү болсо, анын жаман жүрүм-турумунан жана жаман атынан калган изди символдойт. «Бир тутам» болсо,

салыштырмалуу кичинекей жана көп деле бааланбай турган нерсенин өлчөмүн билдирет. Макалдын маңызында, арамза адамдын кылган жамандыгы же жаман атынын, анын коомдогу аброюна жана ишмердүүлүгүнө кандайча терс таасир эткендиги чагылдырылат. Макал адамдын кичинекей же бир жолку жаман иши, анын бүт өмүрүн жана коомдогу ордун буза алат деген ойду камтыйт. Жаман адамдын кылган иши бир тутамдай гана болсо да, ошол иши анын аброюна терс таасир этет.

«Бир тутам» деген сандык өлчөм, терс мааниде колдонулуп, адамдын ишинин терс жактарынын да чоң таасир тийгизе турганын шарттайт. Демек, макал боюнча, бул сандык көрсөткүчтөрдүн мааниси, ар бир кичинекей бузукулуктун же жаман иштин чоң зыянга алып келиши мүмкүн экендигин белгилейт. Бузукулук жана адепсиздик коомдо эч качан оң бааланбайт, кесепетин тийгизе тургандыгын көрсөткөн мааниге ээ.

«Сакадай бою сары алтын». Кыргыз тилиндеги өлчөм маанисиндеги соматикалык паремия, адамдын сырткы келбетин, анык физикалык мүнөздөмөлөрүн жана ошол аркылуу анын коомдогу ордун көрсөтүүгө багытталган.

Семантикалык мааниси «сакадай бою» дегенде кыска жана кичинекей дене мүчөсү сүрөттөлүп, дене бойдун салыштырмалуу кичине өлчөмүн билдирет. «Сары алтын» кымбат бааланган нерсени туюндурат. Адамдын физикалык көрүнүшү же бою кандай болсо да, анын ички дүйнөсү жана мүнөздүк сапаттарынын баалуулугун көрсөтөт. Башкача айтканда, кыска болгону менен, ички сапаттарынын баалуулугу, жакшы сапатынын күчү эң кымбат бааланат. Макал ошол эле учурда ар бир адамдын өзүнүн чыныгы сапатын, ички сыйымдуулугун жана баалуулугун белгилеп, анын сырткы көрүнүшүнөн, боюнан көз каранды болбогондугун айтып турат.

«Сакадай» деген сөздүн сандык мааниси, бой өлчөмдүн кичинелигин билдирет. «Сары алтын» сөзү болсо салыштырмалуу чоң мааниге ээ — эң кымбат, баалуулукту билдирет. Демек, «сары алтын» — кымбат, жогорку баалуулугун көрсөтүү үчүн колдонулган сандык салыштырууну билдирет. Адамдын ички баалуулугун баалоодо, сырттагы белгилер-

ге же физикалык мүнөздөмөлөргө карабай, адамдын ички дүйнөсүнүн жана сапаттарынын баалуулугун түшүндүрүүдө колдонулат.

Биримдикти туюндурган сан маанидеги соматикалык паремиялар

«Бир жеңден кол, бир жакадан баш, бир ооздон сөз чыгарсаң жоого алдырбайсың». Кыргыз тилиндеги сандык жана соматикалык компоненттерди камтыган паремия, адамдардын биримдиги, биргелешкен аракеттери жана бир максатка умтулуу маанисин чагылдырат. Макалда сандык компоненттер жана дене мүчөлөрү аркылуу адамдардын биримдигинин күчү жана алардын биргелешкен иш-аракеттери жөнүндө айтылат.

Макалдын семантикалык мазмуну – биримдик жана ынтымакта болуу, биргелешкен аракеттин натыйжалуулугу, ошондой эле бир ооздон же бир максатта сүйлөшүү жана иш кылуу маңызында. Макалдагы «*бир жеңден кол*», «*бир жакадан баш*» жана «*бир ооздон сөз чыгарсаң*» деген сөздөр адамдардын бирдей аракетте болушун жана биримдикте иш жүргүзүүнүн символун билдирет. «*Бир жеңден кол чыгаруу*» адамдардын жалпы максат үчүн күчтүү иш-аракет кылып, биригип иштөө, жалпы бир максатка жетүү үчүн күчтүү биримдикте болууну түшүндүрөт. «*Бир жакадан баш*» адамдар баш бириктиришип, лидер болууну көздөшүп, бири-бирине колдоо көрсөтүүсү тууралуу айтылат. *Баш* деген сөз биримдикти, биргеликти чагылдыруучу символ. «*Бир ооздон сөз чыгарсаң*» деген сүйлөшүү, айкын максат жана пикирдин бирдиги. Көп адамдардын бир ооздон, биригип сүйлөшүүсү жана пикир келишүүсү аркылуу максатка жетүү мүмкүндүгүн билдирет. Ал эми «*жоого алдырбайсың*» деген сөз айкашы макалдын негизги идеясын күчтөндүрөт, биримдикте иш алып барсаң, каршылыктарды жеңүү жана кыйынчылыктарды оңой өтүү болот деген түшүнүктү билдирет.

Макалдын сандык өзгөчөлүгү «*бир*» деген сан атооч үч жолу колдонулуп, биримдик, биргелешкен аракеттердин маанисин күчөтөт. Бирге же биригип бир максатта болуу боюнча мааниси өтө чоң. Ошол эле учурда бир эле жерде бир адамдардын биригиши, аракет кылышы керек экенин көрсөтөт. Дагы бир мааниси, бир ооздон сүйлөп, бир максат-

ка карай иштешүүдө адамдардын ортосундагы пикирдин бирдигин билдирет. Мында биримдиктин күчү, көптөгөн адамдардын максатынын бирдей экендигинде. Көптөгөн бирдиктүү аракеттердин жана максаттын айкын көрсөтүлүшү жана жалпы максатта иштөө аркылуу жогорку натыйжага жетүүгө болгон чакырык. Мындай биримдик: Бир топ адамдардын же команданын биргелешип иштеп, күчтүү жыйынтыкка жетишүүсүн көрсөтөт.

Эмгек жамааттары, ар кандай социалдык долбоорлор жана коллективдер биримдикте иштегенде гана натыйжалуулукка жетет.

Үй-бүлөдө, үйдө ата-эне жана балдар биримдикте иштешсе, үй-бүлө ийгиликтүү болот.

Саясатта же коомдук маселелерде бирдиктүү саясат жүргүзүү, коомчулукта биргелешип аракет кылуу маанилүү экенин түшүндүрүүдө колдонулат. Демек, сан компоненттүү соматикалык маанидеги «*Бир жеңден кол, бир жакадан баш, бир ооздон сөз чыгарсаң жоого алдырбайсың*» паремия биримдиктин күчү, биргелешкен аракеттер аркылуу гана чоң натыйжаларга жетүүгө болот дегенди түшүндүрөт.

Айырмачылыкты туюндурган сандык маанидеги соматикалык паремиялар

«Билек бирге болсо да, манжа башка, тилек бирге болсо да, жүрөк башка». Сандык маанидеги соматикалык паремиялардын бири, адамдардын ортосундагы жалпы максат жана каалоолорго карабастан, ички дүйнөнүн жана мүнөздөрдүн ар түрдүүлүгүн көрсөтөт.

Семантикалык мааниси, адамдардын ортосундагы биримдик жана тилек бир болсун деген ойдон тышкары, алардын ички дүйнөсүндө жана сезимдеринде айырмачылыктар бар экендигин билдирет.

Макалдын биринчи бөлүгүндө «*билек бирге болсо да, манжа башка*» деген сөз колдонулган, ал «*билек*» деп, күч жана аракеттин символу болгон дене мүчөсүн билдирет. «*Манжа*» болсо, кичинекей жана жекече иш-аракеттерди жана ой-пикирлерди билдирет. Бул жерде, «*билек*» жана «*манжа*» биргелешкен аракеттердин, бирок ар бир жеке адамдын өзүнчө аракеттеринин, көз караштарынын бар экендигин түшүндүрөт. Экинчи бөлүктө «*тилек бирге болсо да, жүрөк*

башка» деген сөз аркылуу, тилек жана каалоо бир болушу мүмкүн болсо дагы, жүрөктүн ар башка болушу мүмкүн экендигин чагылдырат. «Жүрөк» адамдын ички дүйнөсү, сезимдери, каалоолору жана көз караштары болсо, «тилек» жалпы каалоо, максат же тилектердин чагылдыруусу болуп эсептелет. Бул жерде адамдын ички жана тышкы каалоолорунун, аракеттеринин ар түрдүүлүгүн жана айырмачылыгын белгилеп турат.

Макалдын сандык өзгөчөлүгү «бирге» деген сөздүн жана жекече бөлүктөрдүн сандык катышы менен байланыштуу. Эки тараптын биримдигин көрсөтөт, ал эми «манжа» жана «билек» менен «тилек» жана «жүрөк» соматикаларынын арасында айырмачылык коюлуп, ар бир адамдын ички жана тышкы дүйнөсүндөгү өзгөчөлүктөрдү, ар түрдүүлүктү жана өз алдынчалыкты чагылдырып, сандык жактан салыштырууларды билдирет. Адамдардын ортосундагы биримдик болсо да, алардын ички каалоолору, ниеттери ар башка болушу мүмкүн. Биримдик жана максат бир болсо да, ар бир адамдын ички дүйнөсү башкача экендигин билдирүү үчүн колдонсо болот. Эки тараптын жана ар бир адамдын өзгөчөлүгүн белгилеп, биримдиктин жана айырмачылыктардын бар экендигин айкын көрсөтөт.

«Беш кол тең эмес» деген макал кыргыз тилиндеги сандык маанидеги соматикалык паремиялардын бири. Макалдын семантикалык мааниси адамдын жөндөмдүүлүктөрү, мүмкүнчүлүктөрү жана аракеттери бирдей болбой тургандыгын билдирет. Паремиянын мааниси «Беш кол тең эмес» адамдардын ар бири башкача, айырмалуу экенин билдирет. Беш колдун ар бири өзүнчө, бирдей болбосо да, баарынын өз орду, өзгөчөлүгү бар. Бул макал адамдардын аракети, жөндөмдүүлүктөрү жана мүмкүнчүлүктөрү боюнча тең эмес экенин, коомдо ар кандай адамдардын ар кандай касиетке ээ экенин түшүндүрөт. Макалдын терең мааниси – ар бир адамдын жөндөмү, өнөрү, тажрыйбасы жана мүмкүнчүлүктөрү айырмалуу жана ошол айырмачылыктар коомго таасир этет. Мында бир маанисинде, иште ийгиликсиз болгондорду түшүндүрүү үчүн, «ар кимдин колу тең эмес» деп айтууга болот. Бул адамдын мүмкүнчүлүктөрү жана иштөө жөндөмү ар түрдүү экенин көрсөтүп, бирөөнүн аракетин башкалар менен салыштыруу туура

эместигин билдирет. Башка маанисинде, команда менен иштегенде, ар бир мүчөнүн жөндөмү жана ролу башкача болушу мүмкүн экенин түшүндүрөт.

Демек, «Беш кол тең эмес» деген макал социалдык жана психологиялык айырмачылыктарды көрсөтүп, ар бир адамдын уникалдуулугун жана өзгөчөлүгүн баалоого үндөйт жана адамдын потенциалын, жөндөмдүүлүгүн, кыйынчылыктарды жеңүүдө ар биринин ар кандай иш-аракетин билдирет.

Ошентип, кыргыз тилиндеги сан компоненттүү соматикалык паремиялардын семантикалык жана сандык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле алардын коомдогу ролу, адам жашоосундагы мааниси өзгөчө маанилүү орунду ээлейт. Алар элдик акыл-насааттардын маанилүү бөлүгү болуп, адамдардын дүйнөтаанымын, коомдук ишмердүүлүгүн жана жалпы күнүмдүк турмушун чагылдырган терең маанилүү символдорду камтыйт. Демек, адамдардын дене мүчөлөрүнө байланыштуу колдонулган элдик акыл-насааттар аркылуу кыргыз эли өзүнүн акыл-оюн, тарбиялык багытын, адеп-ахлактык түшүнүктөрүн жана коомдогу ордун белгилейт. Бул паремиялар адамдардын ортосундагы ишеним, биримдик, өз ара түшүнүү жана кызматташтыкты бекемдейт. Алар көп учурда жаман жоосундарды, терс аракеттерди алдын алуу максатында колдонулат. Соматикалык макалдардын сандык өзгөчөлүктөрү, башка түшүнүктөгү паремиялардай эле элдик акыл-насаат түшүнүктөрүн тереңдетүүчү жана маданий мурас катары алардын жогорку маанилүүлүгүн көрсөтөт. Мындан тышкары, алар кыргыз элинин жалпы дүйнөтаанымын, адамдын коомдогу ордун, ишмердүүлүгүн жана коомдук жоопкерчилигин көрсөтүүдө чоң мааниге ээ.

Жалпысынан алганда, кыргыз тилиндеги сан компоненттүү соматикалык паремиялардын семантикалык жана сандык мааниси талданды. Сандык компоненттердин колдонулушу көп учурда адамдардын биримдиги, коомдогу унутулган руханий баалуулуктар жана коомдун өнүгүүсүнүн маанилүү куралдары болуп саналат. Мындай макалдар кыргыз элинин салттарын, менталитетин жана акыл-эсин чагылдырып, элди биримдикте иштөөгө, ынтымакта болууга үндөйт. Соматикалык паремиялар, өзгөчө алардын

сандык компоненттери аркылуу кыргыз тилиндеги маданиятты түшүнүү, коомдун өнүгүүсүнө жана адамдардын адеп-ахлактык көз караштарын бирдей түшүнүүгө жардам берет. Макалдардын салыштырма аспекти-си жана метафоралык колдонулушу аркылуу алар элдин руханий мурасын жана тажрыйбасын кийинки муунга өткөрүп берүүдө чоң роль ойнойт.

Изилдөө көрсөткөндөй, сандык маанидеги соматикалык паремиялар адамдардын жашоосундагы коомдук, тарбиялык жана психологиялык маанилердин жогорку деңгээлде берилген элдик акыл-насааттар жана адамдардын чогуу жашоосунда, эмгек жаматтарында, үй-бүлөдө жана башка социалдык чөйрөлөрдө негизги баалуулуктарды бекемдейт.

Колдонулган адабияттар:

1. Вакк Ф. О. О соматическом фразеологии в современном эстонском языке. Автореф. Дис. Канд. филол. Наук. Тарту, 1964. - С. 22.
2. Гакк. В. Г. Сопоставительная лексикология. – М. : Междунар. Отношения, 1977. - С. 264.
3. Шанский Н. М. Лексика и фразеология современного русского языка. – М. : 1957. - С. 36.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва. 1990. – С. 588.
5. Молчанова Л. А. Народная метрология. – Минск: Наука и техника, 1973. – С. 12, 25.